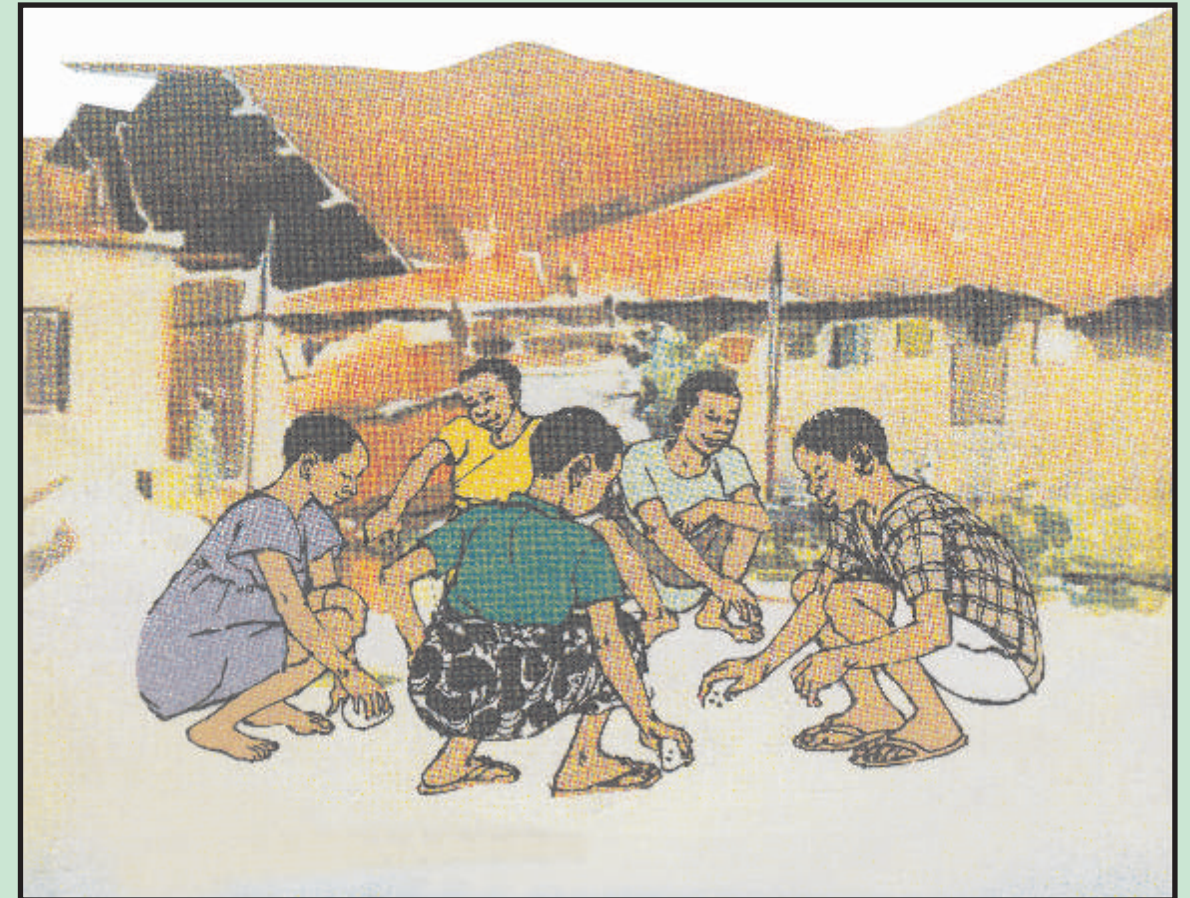

Complementary Basic Education Primers (CBE)
for the Cocoa Growing Communities in Ghana

DAMGBE LITERACY
BOOK 2

International Labour Organisation
Supported by: United States Department of Labor (USDOL)

GHANA EDUCATION SERVICE

SfL
School for Life

Republic of Ghana

GHANA EDUCATION SERVICE

COMPLEMENTARY BASIC EDUCATION (CBE) MATERIALS FOR THE COCOA GROWING COMMUNITIES

DANGME LITERACY

BOOK 2

International Labour Organisation
Supported by: United States Department of Labor (USDOL)

GNECC

Free quality basic education
for all children

Acknowledgement

The materials were adapted from School for Life and translated into five Ghanaian languages (Akuapem Twi, Asante Twi, Fante, Ewe and Dangme) for use in the cocoa growing communities in Ghana.

We wish to acknowledge the following institutions and individuals for their support: School for Life; DFID, Ghana; GES (Basic Education Division); Mohammed M. Nasigli (GES, Tamale), Bawa Abubakar Sibdoo (Retired Educationist), R.M. Yahaya (Retired Educationist), Karimu A. Mohammed (School for Life), Kassim K. Nantomah (School for Life), Dramani I. Imoro (School for Life), Kingsley Arkorful (HEART consortium), Jacqui Mattingly (HEART consortium), Edmund Opare (Illustrator, HEART consortium), Kenneth Wontumi (Illustrator, CRDD, GES).

Special thanks to a team of experts made up of Dr. Kafui A.G. Ofori, Mr. Edward Apenteng Sackey, Mr. Samuel Banning-Preprah (all retired Lecturers from the Linguistics Department, University of Ghana), Mr. Emmanuel T. Atteh and Mrs. Patience Obeng (both Lecturers from the Department of Ghanaian Languages, University of Education, Winneba) for translating the materials.

The materials also benefited from expert supervision from Mr. Stephen Adu, Director, Basic Education Division, GES. Valuable suggestions, feedback and reviewer comments were provided by Richard Ayitey and Fred Birikorang (both of Basic Education Division, GES).

We wish to express our profound gratitude for the expert support of Stella Dzator, Daniel Chachu and Maria Vasquez from ILO-IPEC Ghana and the coordination of Stephen McClelland (ILO-IPEC Ghana) and Alexandre Soho (ILO-IPEC Geneva, Office).

Funding for this publication was provided by the United States Department of Labor (USDOL), Project titled "Towards Child Labour Free Cocoa Communities in Cote d'Ivoire and Ghana through an Integrated Area-Based Approach" (RAF/10/54/USA) and the Global Issues Group (GIG) Project "Public Private Partnership between the Chocolate and Cocoa Industry and the ILO to Combat Child Labour in Cocoa Growing Communities in Ghana and Côte d'Ivoire" (RAF/11/04/GIG).

Mi Ni

Yi

Da Fa

Kasemi 1. Ni tsumi slɔto kome nge Dangme je

6

Kasemi 2. Fɔmi he blɔnɔ tomi

10

Kasemi 3. Nya dal hlami (Osiki f mi)

Kasemi 4. Kake peemi mi he wami nge

Kasemi 5. Nyu nitse numi

Kasemi 6. Fiemih

Kasemi 7. Do fiemi ke domi

Kasemi 8. Tsohi

Kasemi 9. Le

Kasemi 10. Puhia la womi

Kasemi 11. Sukuuyami he se namih

Kasemi 12. Kofi Zuta

Kasemi 13. Sukuuyami

Kasemi 14. Kɔmpiuta he ni kasemi

54

Womi 2. he akotaa bumi

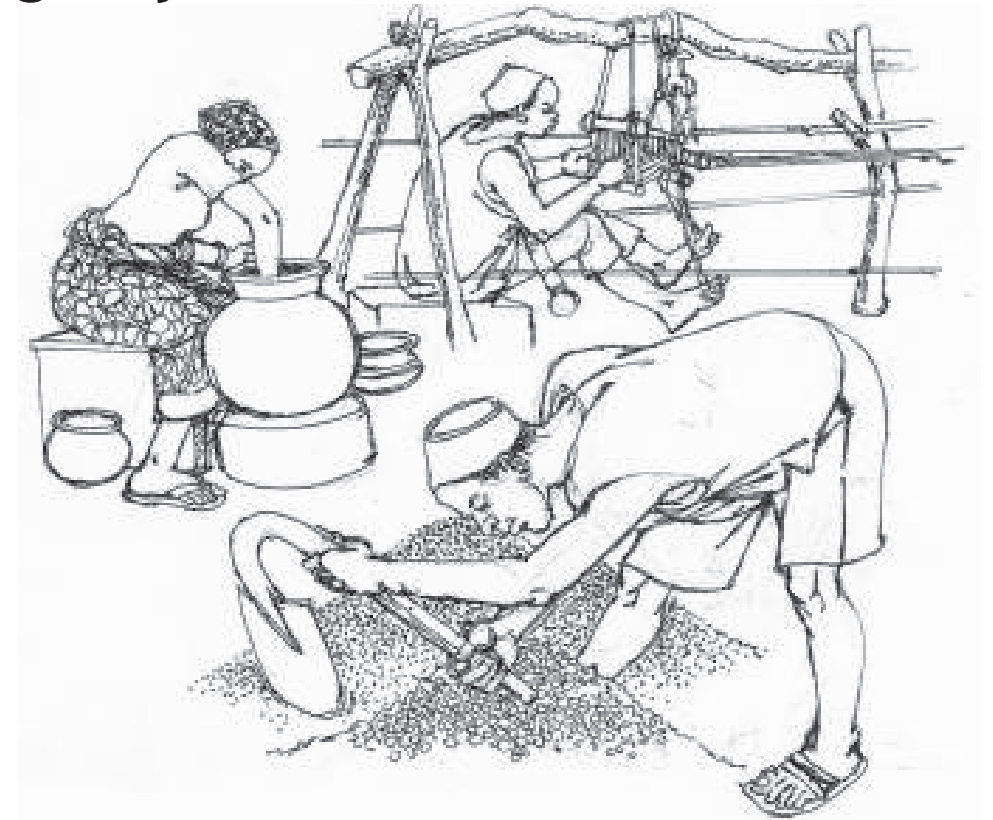
60

Gbee nyazia ne ɔ nya nge munyuza kaa nyɔngma mi.
Be ko ɔ, huɛ enyɔ komɛ, ati ke kɔkue hi si. A hi we kake mi ne a ye bua a sibi. Ligbi kake ɔ

Ligbi 4
Kane demiyo ne ɔ ne o ngɔ munyungu ne a laa amɛ ke wo kpɛ.
Kabu ya we mi ne e ya de e fɔli munyu _____. E gbe he blimi sukuu ɔ nya ne e yaa _____ nitɛ. E bɔ _____ wawɛɛ ne e gblee sisije sukuu, juniɔ sɛkondle ke siniɔ sɛkondle mi. Amɔb ne ɔ e na blɔ nya ne e maa ya Univesiti ne e ya kase ni ne e ba pee _____. E fɔli ɔmɛ he we _____ ne e nge dee ɔ yi. E papaa de lɛ ke “o bɔ _____, ye bi.” Mawu ke wa nimeli maa ye _____ mo. Amɔb ne ɔ i le, kaa he blimi sukuu ni kasemi ɔ yeɔ bua _____ ne a he dɔ nge ni kasemi he ne a yaa tsitsaa.

Ngmaa munyuza nyɔngma ke tsɔɔ ɔ ne o peeɔ daa Hɔ.

Kasemi 1. Ni tsumi slɔto komɛ nge Dangme je

Sɛɛ foni ne ɔ he. Tsɔɔ ma ko ne ni tsumi slɔto yaa ɔ nge mi.

Mo bi bimi ne ɔmɛ:

- Jije o je?
- Meni nyumu ɔmɛ tsuɔ nge ma a mi?
- Meni yi ɔmɛ tsuɔ?
- Meni ni tsumi lɛ se nami nge he wawɛɛ?

Kane munyungu oti ne ɔme

Ayɔnu aloo okunu	Jale peemi gbiɛ	
Gali	Bo lomi	sɔte
Kete lomi	Kente	Sakisi
Pue gbɔɔ	Batakali	Hama

Ng munyungu me ne o kane ɔ a kpeti enu ke pee munyuza enu .
Kane Demiyo ne .

Si ji papaa Ayɛ. Es ngm humi dade si to. Ga nge e he mi saminya. E ya juaa nihi ne es me nge juaa mi. Nihi fuu je hehi si to ba juaa ni nge juaa mi. Ang ni tsumi si to ne atsu me a mini ke ba juaa n .

Papaa Ayɛ yo gb pue munomuno. Nihi ba he buɛhi ne a ke du m m nge e de. Papaa Ayɛ ke e yo naa sika saminya nge a ni tsumi mi. A nge bime eny , nyumuyo ke yoyo. Nyumuyo ɔ pee tsɔ l ne yoyo pee ne esi. A nge bua j mi saminya.

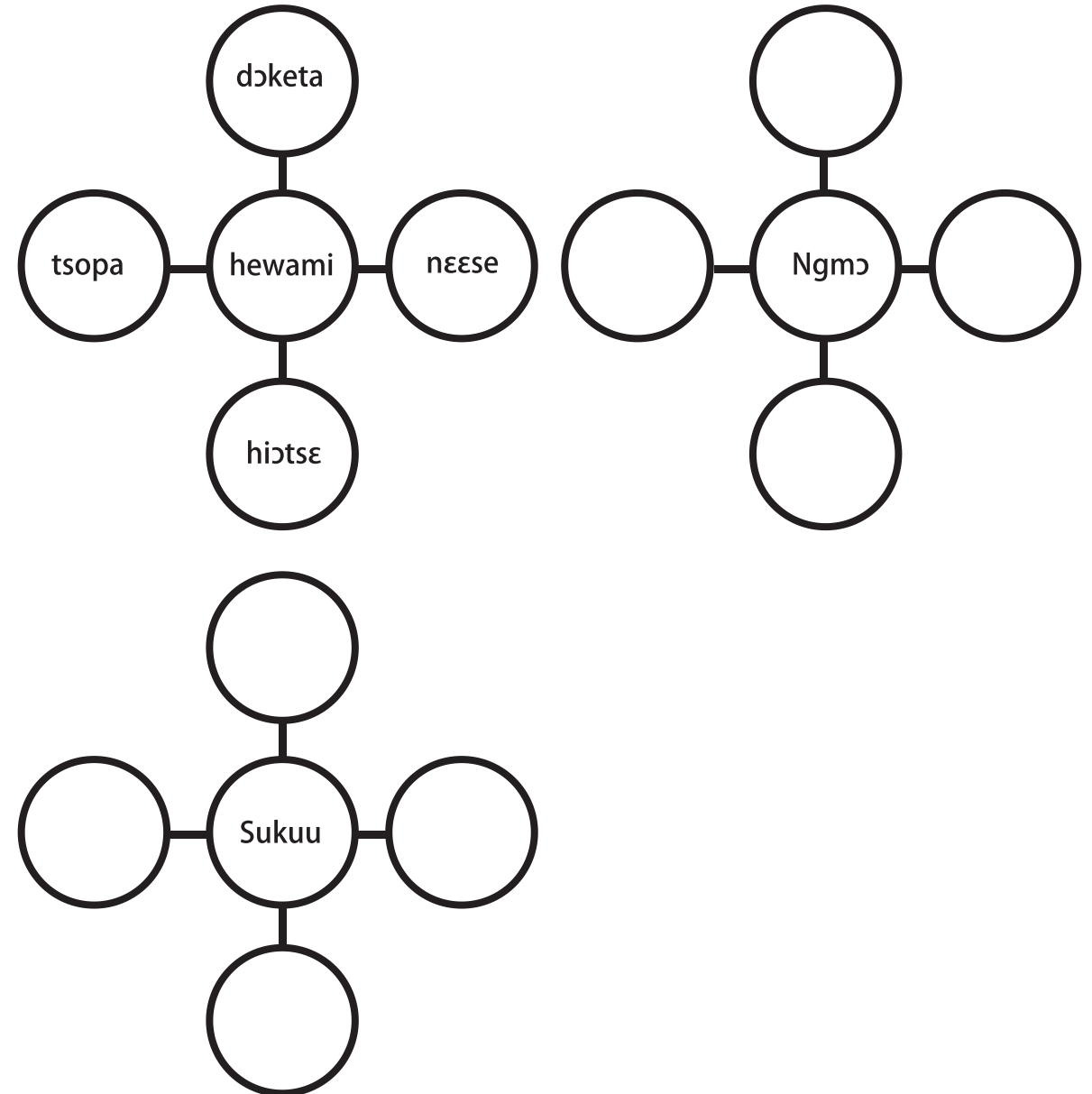
Ha bimi ne me a heto nge o ningma womi mi.

- Meni papaa Ayɛ tsu ?
- Meni eyo hu tsu ?
- Meni ni tsumi ekpa komɛ biɛ a tsua nge demiyo mi?
- Meni nihi papaa Ayɛ pee ?
- Jije ang ni juaa ni me ke yaa?

Nyɛɛ hi si nge kuuhi a mi kone nyɛ tsu ni ne me nge ni tsumi si to me a nya.

Ligbi 3

To nya nge juemi nya.
Gbee ni ne ɔme a nya

Ligbi 2

Ngmaa munyuza ne ɔ me ekohu nge a setsɔ se nyɛ mi nya

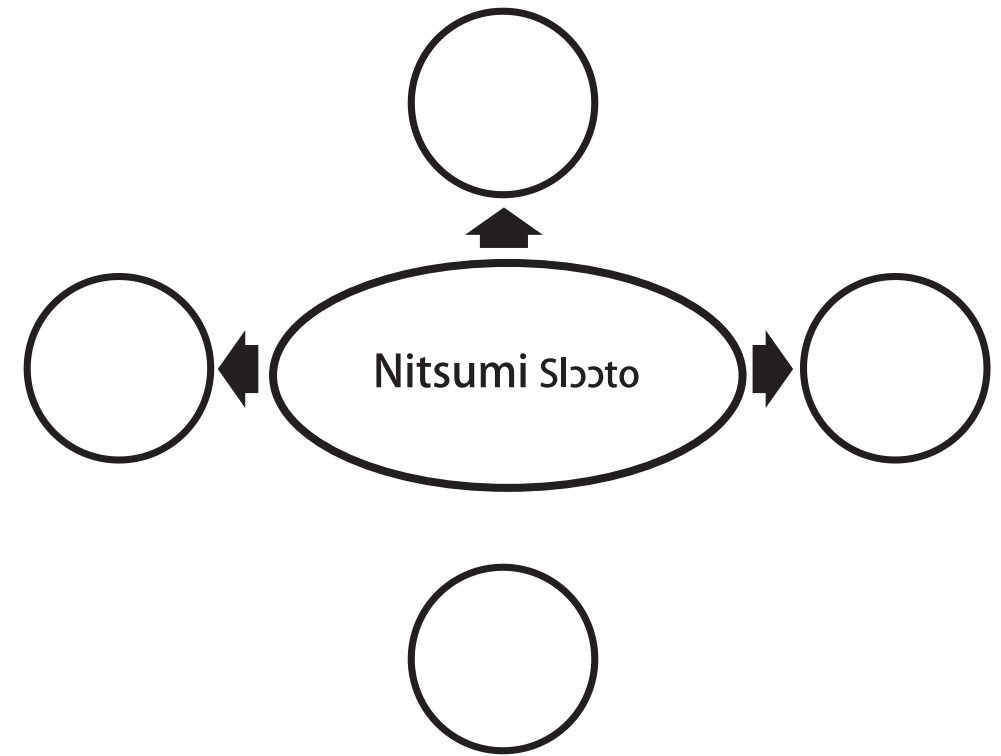
1. Iwoɔ ye sukuu tade ne i yaa sukuu
2. Ifɔɔ ye he mi, i saa ye nya mi ne l ɔ leɔ.
3. I beɛɔ tita a nɔ ne i beɛɔ ye papaa tsu ɔ mi hulɔ.
4. I teɔ si daa mɔtu ngmlɛ enuɔ.
5. I duɔ ye he ne i yeɔ ye mɔtu ni.

Pee munyuza enuɔ ke je daka ne ɔ mi

Yo ɔ	nge akatenge	jua a nɔ
Oyɔki	yaa	sukuu daa ligbi
Oduete	nge lo juae	kpee

Nɔ hye nɔ

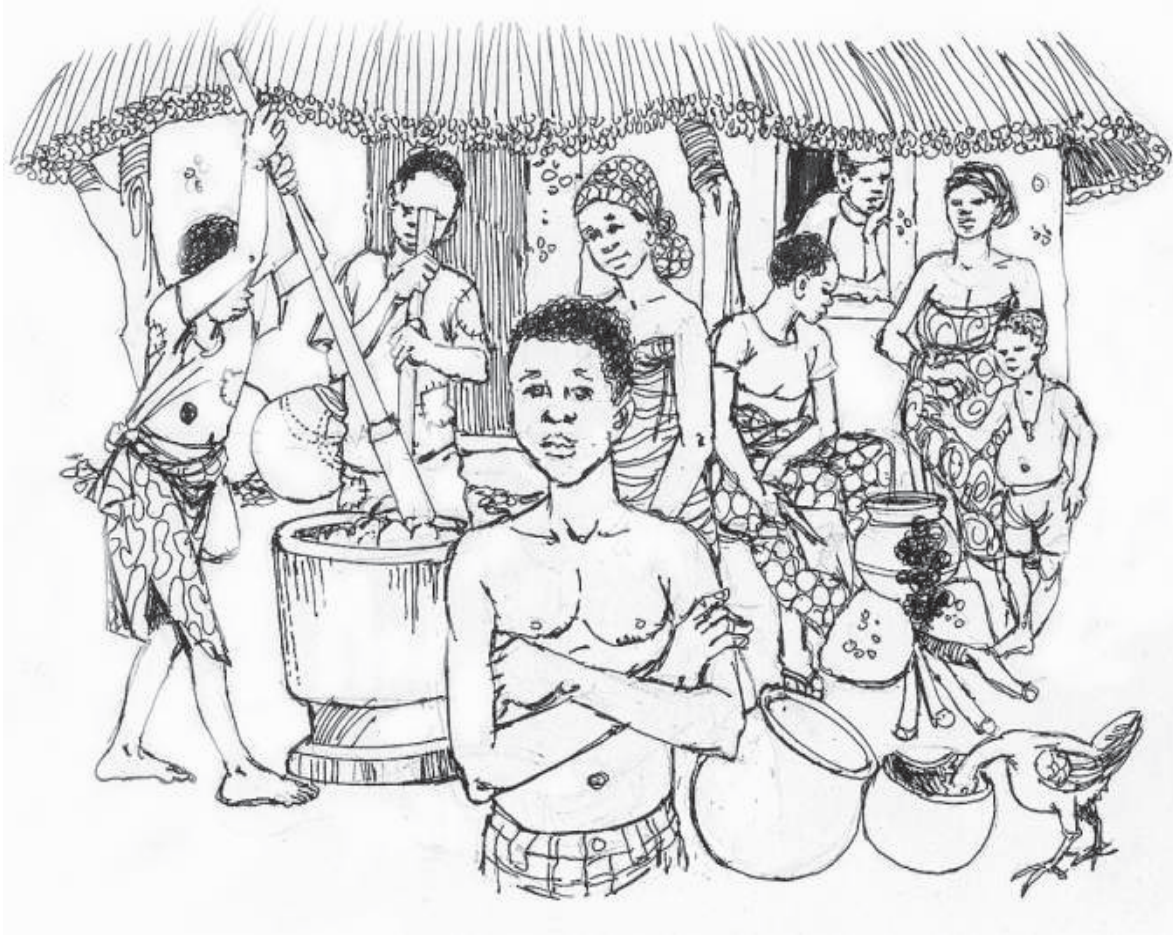
Oduete yaa sukuu daa ligbi.

Ng nitsumi sl to me ke wo klo eko fe eko mi. Poo klo ke ts ni tsumi sl to ab ne o manye.

Me ni tsumi o ma su ne o tsu hw se?

Kasemi 2. Fomi he bl n tomi

Sesefoni ne he: Bibimi ne me.

- Meni o na nge fonimi?
- Nimli enyeme o na nge fonimi?
- Meni he je e hiaflifimi hebl n tominge?
- Meni he je jokume a he dlamipeewe kpakpa a?

Womi 2 he akotaa bumi
Akotaa bumi ne e ye ligbi eywie
Ligbi 1
Ni kanemi ke sisi numi

Papaa Angmo le sokuu he se nami. Ena e he je e wo e bime Oduete ke Oyoki sokuu. Sisije e jokume sume sokuu e yami se a tse e wo me he wami ke a he ne e wo a ni kasemi he.

E slaa me be kpitikpiti nge sokuu e. E haa me a sokuu tade, ningma tsohi ke womihi ne a maa ngma ni ke wo mi.

Oduete ke Oyoki ya sokuu e ke ne sa ne a ke mde nge ni ne a tse e me e tsuo a mi.

Agbe a sokuu e me a nya.

Oduete pee tse e nge sekendle sokuu ne e nyemi yo e pee ne esi nge Tema hi e tsami he ngua a.

- Meni he je papaa Angmo wo e bime e me sokuu e?
- Meni e pee ke wo jokume he wami?
- Ke o nu munyunguhi ne a po sisi e me a sisi mluku kee?
- Nge munyuza kake mi e, de e he je ne o yaa sokuu nge?
- Ha demiyoe bi ne sa le

Munyungu oti ɔmɛ: kane munyungu nɛ ɔmɛ
 kɔmpiuta hɛ mi ahihwɛ fooni ningma s ɛ h i
 sɛ womihi sisi numi hami

Kɔmpiuta aloo Juɛmi klama ji klami nɛ a pee nɛ nge glɛ kɛ ni tsumi
 komɛ. E ji je mi si kpami klama nɛ e ngɔɔ fami nɛ e haa heto. Waa kɛ
 juɛmi klama a ngmaa ni, waa kɛ sɛgbi toɔ mi nɛ wa kpale naa kɛ wa nge
 hlae. Juɛmi klama nɛ ɔ nyɛɔ buɔ akotaa nɛ e jɛɔ ɔ sisi kɛ yaa gbi kpahi a
 mi.

Wa ma nyɛ maa ngɔ juɛmi klama a kɛ pee; yo he ni tsumi nine fɔmi
 womi, fɔmi ligbi yemi womi, ɔ ngami womi kɛ womi kpahi fuu.

Wa ngɔɔ juɛmi klama nɛ ɔ hu kɛ ngmaa sɛ womi ya haa wa huɛmɛ. Waa
 kɛ juɛmi klama nɛ ɔ hu buɔ sika he akɔtaa. Juɛmi klama a nyɛ tsuɔ ni
 slɔɔto.

Gbee a nya

- Kɔmpiuta ji (za, fooni, klama)
- Juɛmi klama ma nyɛ (bu akɔtaa, je majigi)
- Wa ma nyɛ ma ha, nɛ wa maa nyɛ ngɔ kɛ je juɛmi klama hi a
 ɔ (nihi, sɛ)
- Waa kɛ fooni sɛ ya haa wa huɛmɛ (manɛɔ, toɔ)
- Fooni ɔ ekomɛ a he jua jɔ pe komɛ. (juɛmi klama, tɛlifoo)

Kane munyu nɛ mɛ.

Tsɛ aloo tsaatɛ	we mi bi
Biɛ	maa aloo nyɛ
Weku	nyɛ mi mi bimɛ
Fɔmi he blɔ ɔ to mi	
Bi	jokuɛwi
F li	

Mo gba munyungu nɛ mɛ kɛ wo pɛminguhi a mi.
 N hyɛ n .
 F mi he bl n to mi.

Ng ɔ pɛmingu to kɛ pee munyungu enu nɛ a hɛɛ sisi numi nge Dangme
 mi: ɔ hyɛ n to → toto.
 Ng o munyungu ehe ɔmɛ kɛ pee munyuza enu ɔ
 Nyɛɛ hi si nge kuuhi a mi kɛ nyɛɛ kane ningma nɛ :

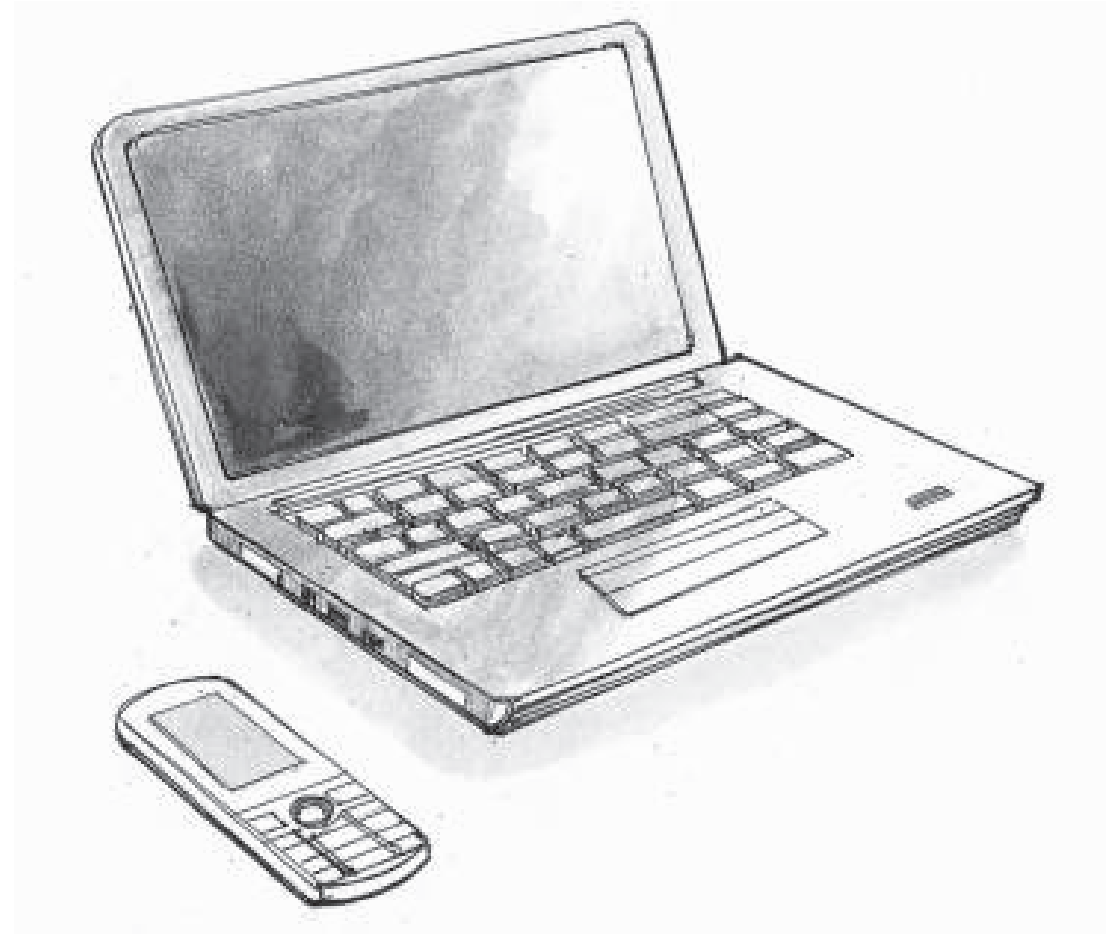
Wa yib nge wa weku k kl mi ji enu .
 Ye f li kɛ ye nyɛ mimɛ eny .
 I wa pɛ ye sen nyumu kɛ jeha eny .
 I ye jeha nyɔ ngma nɛ I nge sukuu sɛ eywiɛ nɛ n .
 Wa nge bua j mi kɛ he wami b nɛ sa nge wa we mi.
 Wa f li mɛ pee wa hiami ni sl to mɛ ha w .
 Ye nyɛ mi yo ji jokuɛ yo kulaa nge wa we mi.
 E ye jeha eny .

Nyɛɛ kane demiyo nɛ ɔ kakaaka kɛ nyɛ ha bimi mɛ a heto kɛ wo nyɛ
 womi mɛ a mi.

- Nihi nyɛ mɛ lɛ nge weku k kl mi ?
- Jeha nyɛ mɛ nyumuyo wayo ye?
- Mɛn baa jokuɛ wi a n kɛ a he hiɛ tsɔ nge weku ko mi?
- Mɛ ni wa maa pee kɛ wa ɔ yami nge weku ɔ mi?

Kane asile ne
Bi ne E Bua J.
Ye we tsutsu – we nyafii.
Bi ne nge buaj ji mi.
Imu wawε ligbi tsuo.
I pε ya fomi.
Inge tso. Tso ne nge ba mumu, ba mumu.
Ne e haayen ketsi punya.
Ne e sisi ip himi.
Ke i fi ta.

Kasemi 14. Kɔmpiuta he ni kasemi

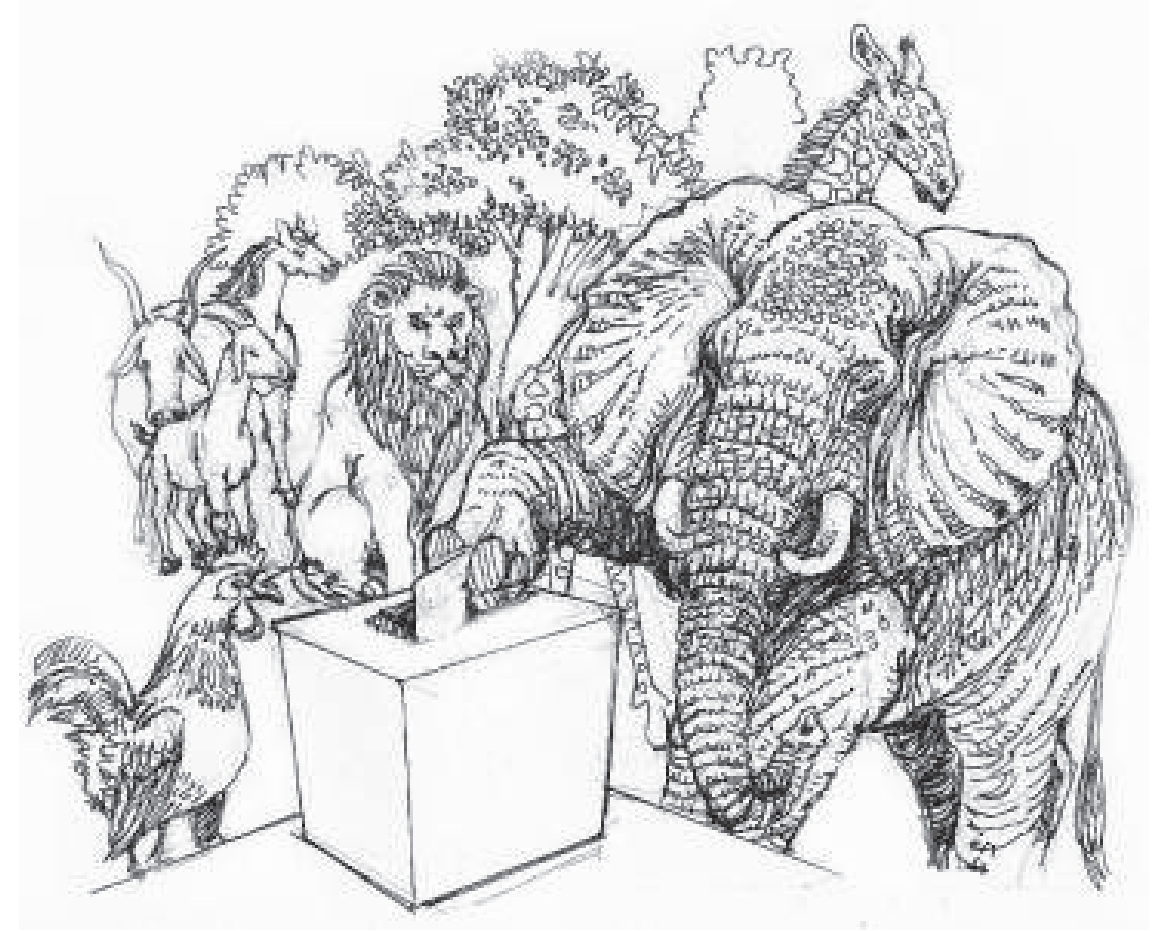
Foni he sε sε mi

Hye foni ɔ.

- Meni o na?
- Meni a ke juemi klama aloo kɔmpiuta pee ɔ?
- Meni nge foni aloo abɔɔ kpa?
- Ke o mane ɔ sε ya haa o huε me keε?

De asile
 Ye kekle ligbi nge sukuu
 Ye kekleekle ligbi nge sukuu
 I li tete
 Ke ye ni tenimi maa hi kaa a n jio
 I li tete
 Ke a maa su mi aloo pe a maa hi mi hyee keke jio
 I li tete
 Ke ye ts I maa je ye yayo aloo ye nyε wayo jio
 I li tete
 Ke ye gbe bi maa le he nε I nge jio
 Ngmaa munyuza ny ngma ke ko n nε ts I n t k ma a de ke n nε o na
 be nε o ya sukuu .
 Ek ni nε mε a he.
 • Sukuu biε
 • Tsuhi nε a nge mi
 • He mi yami blbhe nε a nge
 • N nε sukuu bi mε pee nge sukuu
 • Ts li a yib
 • Heja jemi fiemihi

Kasemi 3. Nya dal hlami (Osiki f mi)

Tu foni ɔ he munyu. Bi bimi nε ɔ mε.

- Meni o na nge foni ɔ mi?
- Meni he nε lohwe ɔ mε a wo za a?
- Meni a nge hlae?
- Meni a maa pee nε basabasa be bae?
- Meno ji nya dal ɔ ?

Kane enε ɔ boboobo
 Osiki fɔmi womi Osiki fɔmi suɔ
 Nɔ yelɔ kungwɔ ku ngatse
 Osiki fɔmi daka jata Osiki ne a fɔ.
 Wo nɔ ne otse

Tse munyungu fe munyungu ne nge kaadi ɔ nɔ ɔ boboobo.
 Ngɔ munyungu ɔ me ke pee munyuza enuɔ.

Kane demiyo ne ɔ boboobo.

Ogbetee: Ole kaa e sa ne waa na nya dalɔ nge pu kpɔ ne ɔ mi lee?
 Alɔngɔ: Ole nɔ ne e su mi ne e ma nye ye lo?
 Ogbetee: I susu kaa matse jata ma nye maa ye ejakaa e he wa
 Alɔngɔ: E be mi nyakpe pee ke a hla kungwɔ ku kaa wa nɔ yelɔ
 Ngatse: A pee dii. Nye tsuo nye bu mi tue?

Wɔ tsuo waa se za a mi. Gidigidi peemi ko ba wa kpeti.
 Ke o se he ne o maa fɔ osiki ɔ nge ɔ, o maa na nihi ete ne a da si ke ha osiki
 fɔmi ɔ a fonihi nge osiki fɔmi daka a me a he. Fɔ osiki ɔ ha nɔ ne o suɔ.
 (Osiki fɔmi ɔ be ne mi kanemi nge nɔ yae.)

Ngatse: Nihi enyeme fɔ osiki ɔ ha awetse suɔ?
 Ogbetee: Nihi lafa nee. Kpaako wa nge he feutse kungwɔ ku nɔ kanee.
 Ngatse: Osiki mi enyeme a fɔ ha matse jata?
 Ogbetee: E na osiki mi enuɔ.
 Ngatse: Amlɔ ne ɔ osiki mi enyeme ne he feutse kungwɔ ku na?
 Ogbetee: E na osiki mi ɔ akpe enyɔ. Le ji wa nɔ yelɔ amlɔ ne. Nye ha waa
 je kpone wa ya de wa bi ɔ me.
 Ogbetee: Yoo, yoo, Tɔ ba su hiε ɔ. E ma de wɔ bɔ ne osiki fɔmi ɔ nyagbe ɔ
 ba ha ne nɔ yelɔ ɔ ma ha e nɔ kplemi gbi.

Kasemi 13. Sukuu Yami

Hye foni

- Meni be mi jokuεwi yaa sukuu?
- Meni ji kekke n ne a pee ke a ya sukuu?
- Meni gbi a tu nge sukuu ?
- Meni sukuu nge o ma a mi aloo o ma a kasa nya ne o maa su ne o ya?

Susu he saminya: I nge hlae ne ma ng mo ke ya he blimi sukuu ɔ konε ke o gbe leje nya a ne o ya sukuu nitse ɔ. Ke o ya sukuu ɔ, ligbi ko e he maa ba se nami ha o ke ma a tsuo. Kpa lohwe pelitse me gbemi ke jesi me tsuami konε o kase n ko ne e maa ye ke bua mo"

Kofi papaa ke le ya wo he blimi sukuu ɔ mi. Egbe e hlami ne nɔ nya ne e se sisije sukuu mi. Amlɔ ne ɔ nge sisije sukuu se enu ne n .Kofi miaa e he mi ke ha ni kasemi. E buaj sukuu yami he.

Ngmaa hetohi ha bimi ne me

- Jeha enyeme Kofi ye?
- Meni he ne Kofi ye sukuu mla a?
- Meni Kofi ke e hue me pee hɔ ba tu he?
- Binyumu enyeme Kofi papaa nge?
- Men wo Kofi papaa ga kaa e wo le sukuu ?
- Ke Kofi je e sukuu yami sisi kee?
- Meni he je Kofi papaa su ne e ya sukuu ɔ?
- Be enyeme a ye ke yaa he blimi sukuu ɔ?

An kuale aloo nyang

- Kofi ye jeha ekpa
- Be ko ɔ Kofi kpaasi ke be kaa n ko ne e be ni tsumi.
- Amlɔ ne ɔ sukuu no ji Kofi.
- Kofi sume sukuu yami.

Teni sukuu ko ne tsohi fuu b le le.

Alɔngɔ: Wa pee klalo ke nge mlee. Ye bua jɔ kaa he feutse kungwɔ ku ye kaa bɔ ne i de ke fɔ si ɔ. E na osiki mi ɔ pe matse jata.

Me tsuo: Mo he manye!
Mo he manye!

Ngatse: Etsε he feutse ne ji kungwɔ ku na osiki mi ɔ akpe enyɔ.
Matse Jata na enuɔ.
Awetse suɔ na lafa neε.

Ogbetee: Hyε! O ne awetse suɔ ne e hue he feutse kungwɔ ku (nɔ yelɔ ne a hla) fɔ e konɔ.
Hyε bɔ ne e buaj ha.

Me tsuo: Nyε ha waa nyεε a se ke ho mwɔ ɔ mi ya.

Ngmaa heto ha bimi ne ɔ me.

- Nihi enyeme ne a da si ha osiki fɔ mi ɔ?
- Menɔ nɔ a he nge kaa e maa ye osiki fɔ mi ɔ?
- Nyagbe ɔ menɔ ne ye osiki fɔ mi ɔ?
- Meni he je ne a de ke suɔ buaj ?
- Ke mo ji matse jata a ke o ko pee kee?
- O he ye kaa nɔ yelɔ ne a hla a ma nyε maa nyεε a he mi nge pu kpɔ ɔ mi lo?
- Meni he je o susu kaa he feutse kungwɔ ku le ye osiki fɔ mi ɔ?

Kasemi 4. Kake peemi mi he wami nge

Nyεε da kudɔmi bimi ɔme a ɔ ke tu foni ɔ he munyu.

- Meni o na nge foni ɔ mi?
- Meni ni ɔme nge foni ɔ mi ɔ nge pee?
- Meni ha a pee kake ke nge ni tsue ɔ?
- Meni se nami wa ma na nge kake peemi mumi ne ɔ mi?

Kane munyungu oti ne me
Sukuu magben Ts I bu
Sukuu bi sukuu tsumi Hesi bami

Gba munyungu oti ɔme ke wo peminguhi a mi.

Sukuu

Magben ɔ

Ts I

Sukuu bi

Bu

Hesi bami

Nyεε ngo munyungu oti me ke pee munyuzahi ne nyεε ngma ke wo nyε ni tsumi womi ɔme a mi.

Kane ene ɔ:

Kofi ye jeha ny ngma. E ye sukuu mla ejakaa e papaa ya ngme e bie nge sukuu . Ene he je , e ke jokuεwi kpa ame ne me hu a ye sukuu kpa si kaa nihi ne n ko tsumi be me. A hii lohwe pelitseme hlɔba te fiaae ne a hii jesihi tsuae hulɔ. Kofi sume ne e ye bua e f li ke tsu ni. Bene he blimi sukuu ɔ ba a, e tse wayo Tεε wo e papaa ga ke e ha ne e ya piεε jame a se n tseme a he.

Kofi papaa bu ga womi tue ne e ya ngma e bie nge he blimi sukuu ɔ nge Asutuale. E tse Kofi ne e de le ke, "Kofi, je nge tsakee malamlaamla ne e he hia kaa w hu wa tsake ke to n ja.

Mo peji ye binyumu. O ye sukuu ne o sume hu ne o ye bua mi nge ngmɔ n hul .

Kasemi 12: Kofi Zuta

Tu foni he munyu

- Meni o na nge foni mi?
- Meni he enge sukuu yae nge ?
- Meni e kase nge sukuu?
- O su sukuu yami lo? Meni he?
- Meni o pe ke o ke o ts I kpe m tu?

Kane munyungu oti ne ɔme.

Kake peemi tue mi jɔmi ma

Nɔyami blami ma ni tsumi

Gba munyungu ne ɔme ke wo peminguhi a mi. Nɔhye nɔ.

Kake peemi

Ka - ke - pee - mi

Tue mi jɔmi

Tue - mi - jɔ - mi

Ma ni tsumi

Ma - ni - tsu - mi

Ngmaa munyuza enuɔ ne sisi numi nge a he ke je peminguhɔ ekome a mi.

Nɔhye nɔ:

Kane, kale, kani, kalo

Ngɔɔ o munyungu ɔme ke pee munyuza kpokploohi.

Kane demiyohɔ ne o ha bimi ne e nyee se ɔme a heto.

Akɔle ji ma nyafii ko ne a huɔ ngmɔ nge mi nge pu je he blɔ. Nihi maa pee 500 ne nge ma a mi.

Nihi ne a je maje ma slɔtohi a mi le nge ma a mi. Ekome klamɔ jali ne ekome lee kliistofohi. Se kulaa se ɔ, a nge kake peemi.

A suɔ kaa a maa ye bua a he nge a ngmɔ ɔme a nɔ. A ye ɔ gbijlɔ kake. Daa otsi jua womi ligbi ɔ, a buaa ne a tsuɔ ma ni tsumi. Ni ɔme daa ma ni tsumi ne ɔ nɔ ne a ke dlaa a hi he ɔme. A huɔ ɔ sukuu ɔ he ne a pee ɔ ma ni tsumi ekpa kome hulɔ. A pee ɔ kake ke tsuɔ sika ne a ke hy ma a nɔ yami nɔ. E ji tue mi jɔmi ma. Nge ene ɔ he ɔ, a bimɔ nge he wami. Kake peemi he hia ke ha ma nɔ yami mlamlaamla. Kake peemi mi he wami nge.

Anɔkuale aloo nyangɔ

- Ma a mi bi ɔme nge kake peemi.
- A suɔ kuno ɔmi be fee be.
- Joku ɔme ɔɔ hi ɔnumi
- Ma a mi bi ɔme a sume a he.
- A tsuɔ sika ke ha ma ɔyami ni tsumi.

Ngmaa munyuza 5 ke ɔ ma a he.

Lala ne ɔ.

Nye ha ne joku ewi ɔme ne a fie daa ligbi 2x

Yayome nyee pee kake

Papaame nyee pee kake

Nye ha ne joku ewi ɔme ne a fie, a fie daa ligbi.

Kane ene ɔme

Sukuu	tsɔɔ	ɔle
Tsɔsemi	kase	kane
Tsɔsemi	hami	

Asile

Ye kekle ligbi nge sukuu

Ili tete

Ke ye ni tenimi maa hi kaa a ɔɔ jio

Ili tete

Ke a maa suɔ mi aloo a maa hi mi hyee keke jio

Ili tete

Ke ye tsɔɔ ɔ maa hi kaa ye yayo aloo ye nye wayo jio

Ili tete

Ke ye gbe bi ɔ maa le he ne l nge jio

Kane ene ɔ:

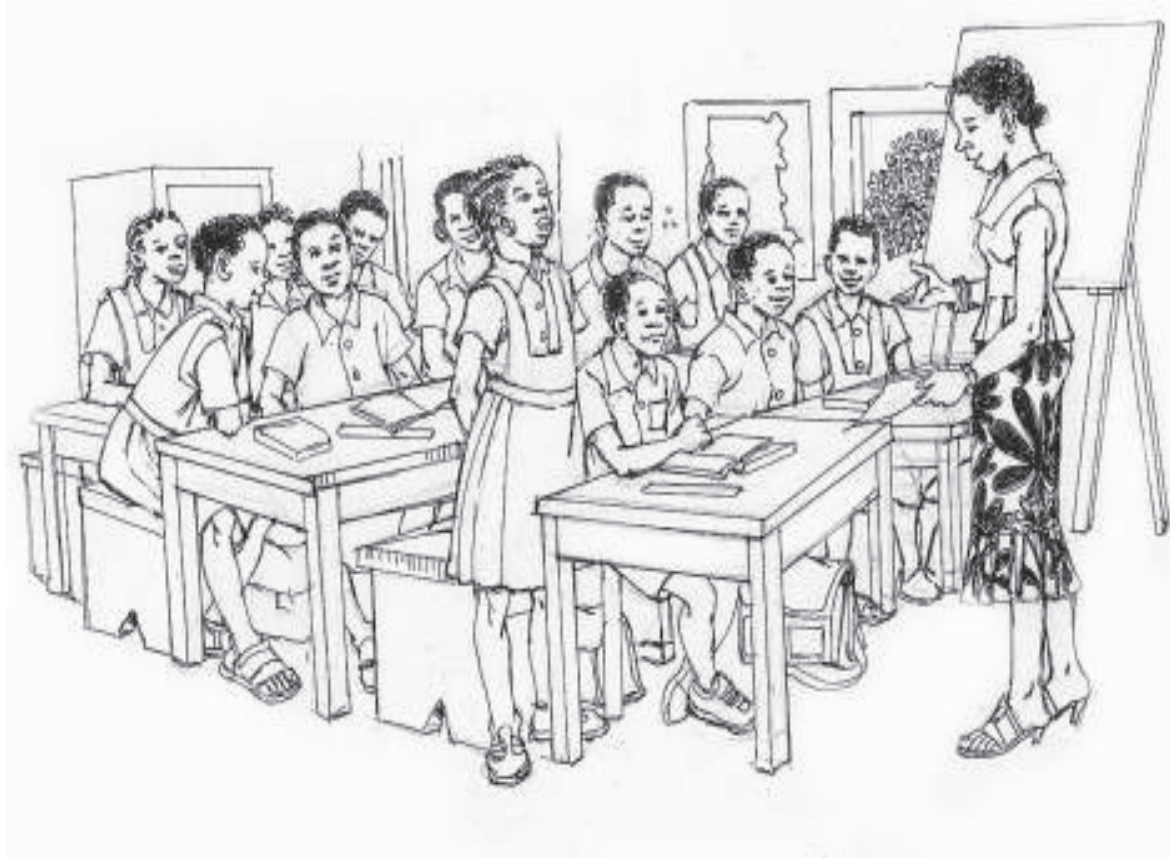
Tekeki ke Apete yaa sukku nge Pute sisije sukku ɔ. A foli ɔme wo me sukku ɔ ejakaa papaa Angmɔ le sukku yami he se nami. Sisije ɔ

Tekeki ke Apete sume sukku yami. A mami Ayongo na a subai ne ɔ ne e ke me tu he munyu. Papaa Angmɔ hu bua jɔe joku ɔme a sukku ne a sume yami ɔ he. Tekeki ke Apete a juemi nya wa ne a juemi nuɔ ɔ pe sukku bi kra ame. Daa ligbi ke a kra sukku ɔ a yeɔ bua a foli ɔme ke peeɔ we mi nihi. Mwɔne ɔ, joku enyɔ ɔme gbe Univesiti nya. Tekeki pee lungu hi ɔ tsalɔ ne Apete pee lɔya.

Ngmaa hetohi ha bimi ne me

- Meni sukku Tekeki ke Apete ya a?
 - Meni a foli me pee nge a sukku yemi he?
 - Meni se joku ewi me na nge a sukku ne a ya a he?
- Meni foli maa pee ke ye bua a bime ke a nge sukku yae?

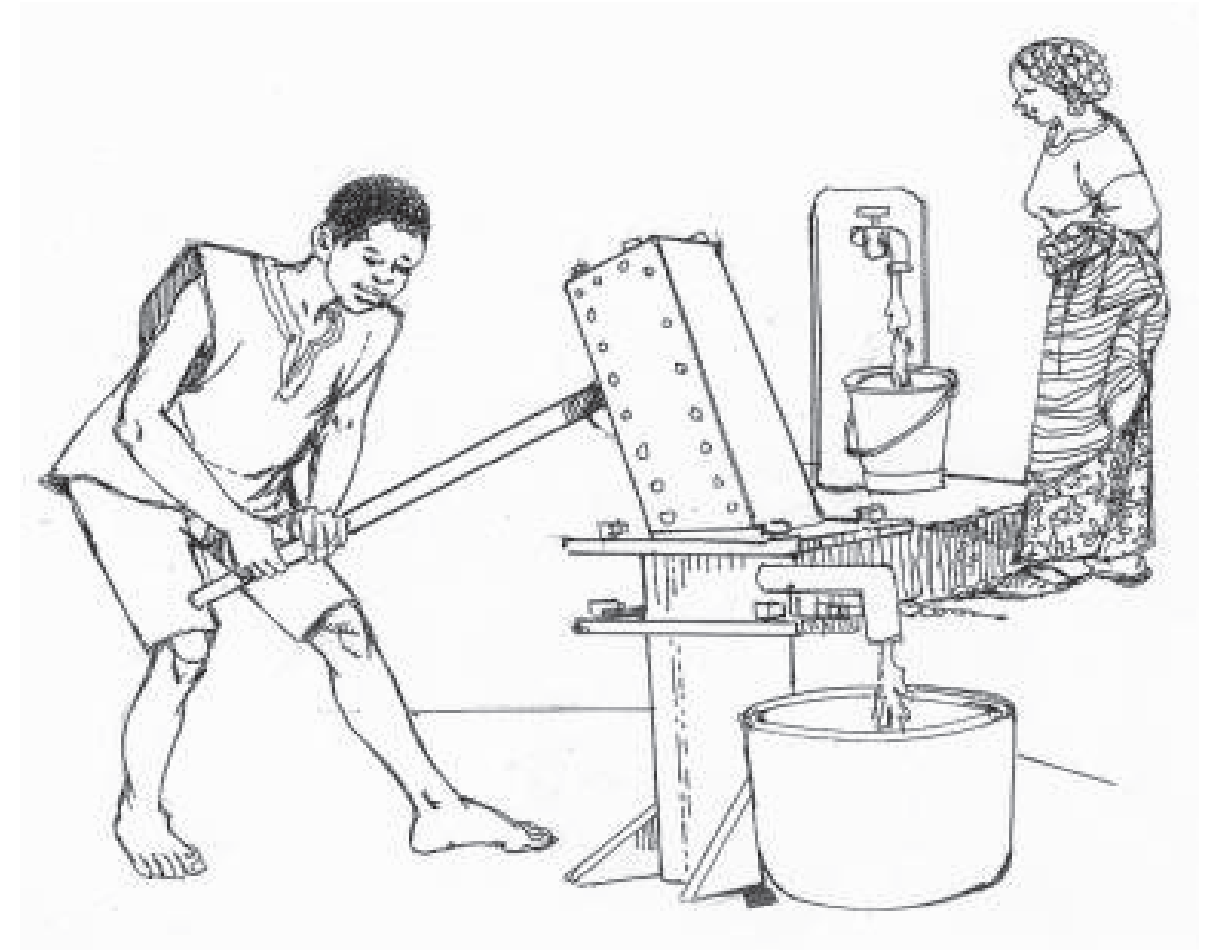
Kasemi 11. Sukuu yami he se namihi

Tu foni ɔ he munyu. Bi bimi ne ɔme

- Meni o na nge foni ne ɔ mi?
- Meni jokuɛwi ɔme nge pee?
- Meni he ne e sa ne jokuɛwi ne a ya sukuu daa ligbi ɔ?
- Meni e sa ne fli a pee ke ye bua a bime nge sukuu?

Kasemi 5. Nyu nitse numi.

Tu foni ɔ he munyu.

- Jije ji nyu nami he pɔte nge o ma a mi?
- Ke o pee ɔ nyu ke loko o tsuɔ he ni?
- O le hiɔ ko ne wa naa ke jeɔ nyu mi lo?
- Ke o pee ke tsɔ nyu mi hiɔ kaa dipa nya kee?

Kane enεɔ.

Nyu	pa	taku
Asa	Dipa	muɔzimi hiɔ
Dɔ	hiɔmi	vu

Ngɔɔ munyungu ɔmε ke pee munyuza enuɔ
Kane demiyo nεɔ boboobo

Kaa bɔ nε a de ɔ, nyu ji wami. Nibɔ nihi kaa nimli adesa, lohwe nane eywietsemε, lohwe pelitsemε, lohwe kpahi ke tsohi tsuo ngɔɔ a he ke fɔɔ nyu ɔ ke ha a wami. Nyu he ni tsumi hiε fuu.

Wa tsuɔ nyu he ni nge bɔ nε ɔmε a ɔ;

Dumi
Ni hoomi
Nihi a he fɔmi
Numi
Ngmɔ nihi a ɔ puemi
Lohwehi a nyu hami
Tsu mami.

Hehi babauu nge nε wa naa nyu ke jeɔ. Se mohu tsapi lε tsuo nε e hi ke ha adesa numi. Wa naa nyu ke jeɔ paipuhi, pah, takuhi, ke dɔhi a mi. He kpa komε nε wa naa nyu hu ji vuhi ke nyu nε lε nitse e jeɔ zu mi. He fεε he nε nyu jeɔ nε wa tsuɔ he ni ɔ, waa hye ɔ nε e hi nε mu aloo hiɔ ko hi mi.

E hi kaa o maa tsu nyu yaya he ni. Wa ma nyε ma na nyu mi hiɔ komε kaa dipa ke muɔzimi nge a mi. Bɔ nε wa maa pee nε nyu yaya he maa tsɔ ji wa maa hoo mi, waa do ɔ, aloo wa maa ngɔ nyu mi tεmi/tsɔmi tsopa ke wo mi.

Sεεε he ke tsɔɔ pu la womi ko nε o na hye

Kane enεɔ boboobo (munyungu oti) nε o gba mi ke wo pεminguhi a mi pu la womi

pu – la – wo – mi

Ngɔɔ munyungu nε ɔmε ke pee munyuza kpokploohi

Pu sa ni tsumi mε/tsɔ la nyagba

La ngmɔ nihi

Nyεε ngma nyε munyuza a enuɔ ke wo nyε ni tsumi womi ɔmε a mi.

Kane enεɔ:

Tsɔɔ kpakpa ji la se e ma nyε maa pee ɔ yelɔ yaya ke wa hye we lε nε e hi. La puεɔ ɔ wawεε ke wa hε ngmε be e he.

Titli pu mi la. A puεɔ wa tsohi, ngahi, ke lohwehi.

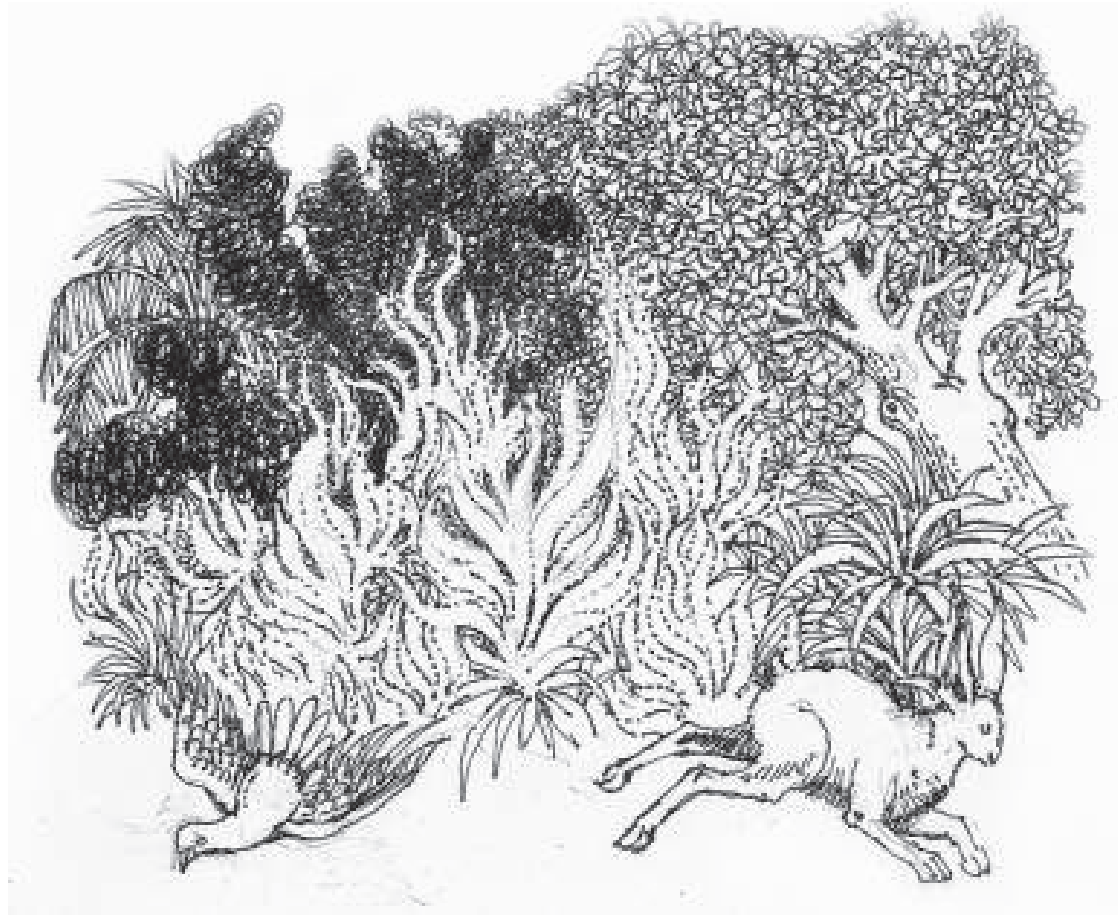
Pu mi la puεɔ wa ngmɔ nihi nε e ha wa pah ke dɔhi taa mi. Ja a nɔuu si fɔfɔ nε ɔ yeɔ ɔ ɔ mɔ adesahi awi. Be komε ngmɔ huli gboɔ ke a nge a nihi a he piε poe nε a ko sa.

Wa ma nyε kudɔ pu mi la ke wa hye lε nε hi titli ɔ nge a hlabata be mi. Nyε ha nε waa hoo wa niye nihi nge we mi nε waa tloo ke ho ngmɔ mi ya. Nyε ha nε wa kpa sikaleti aloo taabεhi a numi nge wa ngmɔ ɔmε a ɔ. A tsɔse lohwe kpakali nε e hi nε a ko mε nga amε a he la. Waa pee kake ke kutu pu mi la sami ejakaa ke wa pee we ja a, wa hwɔɔ se maa sε kaja mi.

Nyεε hi si enyɔɔnyɔ nε nyεε hla peemimunyu nyɔngma nε nyεε ngma ke fɔ si.

Ngmaa munyuza enuɔ ke ɔ pu mi la sami he.

Kasemi 10. Puhi a la womi

Tu foni ɔ he munyu. Bi bimi ne ɔme

- Meni o na nge foni ɔ mi ?
- Ke puhi a la womi jeɔ sisi kee ?
- Ke wa kuɔ puhi a la womi nya kee ?
- Meni ji nyagba ne o susu kaa pu mi la ke baa lohwehi, nyu ke nɔmlɔ adesa ɔ ?

Ngmaa hetohi ke ha bimi ne ɔme.

- Tse nyu mi hiɔ kake?
- Ke wa naa dipa kee?
- Ke wa maa pee ke na nyu ne he tsɔ kee?
- Ngmaa hehi enyɔ ne wa naa nyu nunui ke jeɔ?
- Ngmaa nihi ete ne waa ke nyu peeɔ?
- Jije pɔte ne nyu naa nyu nge?
- Meni he ne o ke lohwehi be nyu kake he kae ɔ?

A pee ne a hye

Nyee hi si enuɔɔɔ nge kuuhi a mi ke tsɔɔ ɔ ne wa tsɔɔ nyu he ni ha.

Nyee ngma munyuza enuɔ nge nyu he tsɔmi he ke wo nyu womi ɔme a mi.

Kasemi 6. Fiemihi

Tu foni ɔ he munyu

- Meni jokuɛwi ɔ me nge pee nge foni ne ɔ mi?
- Fiemienyeme o nge nge o ma/aklowa a mi?
- Meni be mi nye fiɔ fiemi ne o bua jɔ he wawee ɔ?
- Meni o naa ke jeɔ fiemihi a mi

Demiyo 2

Nihi fuu poɔ le ne a juua. Nimli ne ɔ me hle tso ɔ me a mi ne a poɔ..

Be kome ɔ nihi yaa pu mi tsitsaa ne a ya poɔ le. A peeɔ ja ejakaa amlɔ ne ɔ le nami nge yee.

Akuele ke Kene le kaa le nami he bɔni wami lɔ ɔ he ɔ, a yeɔ bua a papaa ke duɔ tsohi nge e ngmɔ ɔ me a ɔ. Tso ne ɔ me haa me le be fee be ko ne le hia me.

Nye ha bimi ne ɔ me a heto ke wo nye ni tsumi womi ɔ me a mi.

- Jije wa naa le nge?
- Meni he ne le nami nge yee ɔ?
- Meni ji oslaa nihi ne nge le hlami mi?
- Ke wa maa pee ke hi le be fee be kee?
- Meni nihi ke le pee ɔ?

Munyungu oti ɔme a he nine gbɔmi ke a mi gbami ke wo peminguhi a mi

Munyungu oti ɔme

Le pu tso tsɔwi ha
Sa ni hoomi ni simi muɔɔ

Munyungu gbami ke wo peminguh mi

Gba munyungu ne ɔme a mi ke wo peminguhi a mi. Nɔhye nɔ

Tso tsɔwi

Ngɔɔ peminguh ɔme ke pee munyunguhi ne sisi numi nge a he. Nɔhye nɔ
tso – tsopa tsopatse

Ngɔɔ munyungu ne ɔme ke ngma munyuza kpaanyɔ.

1. La
2. Tso
3. Le
4. Tso he ni tsumi
5. La gbela
6. La gbemi nɔ
7. Tsokpetsokpe
8. ha

Kane ene ɔ

Demiyo 1

Akuele ji ne ɔ ne. E tloo le. E ke e nyemi nyumu Kene ya pɔɔ le hlami nge
pu mi. A pɔɔ tso tsɔwi ke tso ngua gbigbli ɔme ke pee le. Be kome ɔ, a
hlaa le nge a papaa ngmɔ ɔme a nɔ. Le nge se nami slɔɔto. Nihhi ke le hoo
ni, maa nyu la nɔ ne a ke siɔ lo. Ni kome hu ke le saa ha.

Akuele ke Kene le kaa oslaa nge le hlami mi ejakaa sinchi ke ahchi laa a
he nge pu ɔme ke tso toto ɔme a mi. Lohwe tsɔwi kpahi ne a he nge gbeye
hu ma nyema tse aloo ko me. A hye ɔ a he nɔ saminya ke a nge le ɔ hlae.

Kane munyungu oti ne ɔme

Kue sisi fiemi: ludu tosa/oko mi ɔmi/tami

Kpo nɔ fiemi: Kpa gblami atamaminyaboo soomiale atlibo/danue
tutumatu

Ngmaa nyumuwi ke yihewi a fiemi enyɔɔnyɔ

Kane demiyo ne ɔ

Dawa ji aklowa ko ne a huɔ ngmɔ nge mi nge Gana pu je he bla. Ma ne ɔ
mi jokuewi suɔ fiemi munomuno fiemi. A fiɔ fiemi ne ɔ ekome nyɔ mi
nge oslami nya. Ekome yaa nɔ mɔtu ke piani ke jokue ɔme tsu a we mi
nihi ta. Fiemi ɔ ekome nge ne nyumuwi ɔme ke yihewi ɔme blaa ke fiɔ.
Bo mi te womi fiemi ɔ ji fiemi ko ne me tsuo a blaa ke fiɔ. Nge fiemi be mi
ɔ, yihewi ɔme pee ɔ nyeme a bla nya ni tsumi ne nyumuwi ɔme hu pee ɔ
tseme a bla nya ni tsumi

Fiemihi a he hia ke ha jokuewi a nɔmlɔ tso mi he wami. E tsɔse ɔ me ke ha
tsui si tomi hulɔ. Jokuewi kase ɔ he mi wami, tsui si tomi ke si fimi ke guɔ
fiemi mi. E waa me ke naa a ni tsumi ne a ma tsu hwɔ se he juemi. A kase ɔ
lami ke domi ke je ɔ fiemi mi.

Nye ha bimi ne ɔme a heto ke wo nye ni tsumi womi ɔme a mi

- Meni fiemihi ne jokuewi ɔme suɔ fiemi nge ma a mi?
- Meni fiemi nyumuwi ke yihewi tuso pɔɔ fiemi?
- Meni he je e hia jokuewi fiemi nge?
- Ke fiemi ye ɔ bua jokuewi nge a wami mi kee?
- Tsɔɔ fiemi ko ne nye fiɔ nyɔ mi nge o ma a mi
- Meni fiemi a fiɔ mɔtu aloo piani?

Ngmaa munyuza enuɔ ke ɔ fiemi ne o suɔ wawee he

Nye teni mi ɔmi/tami nɔ ke wo nye ni tsumi womi ɔme a mi

Kasemi 7. Do fiemi ke domi

Foni he sɛsɛmi (Juɛmi kami be)

Ngɔɔ kudɔmi bimi nɛ ɔmɛ kɛ tu foni ɔ he munyu

- Mɛni o na nge foni ɔ mi?
- Mɛnɔmɛ nɛ a fiɔ do nɛ ɔ?
- Tsɛ ni komɛ nɛ a kɛ nge do ɔ fiɛ ɔ a biɛhi
- Tsɛ do komɛ nɛ a fiɔ nge o ma a mi ɔ a biɛhi
- Tsɛ do fiemi ni komɛ nɛ o le ɔ a biɛhi
- Tsɔɔ do ekpa nɛ o le.

Kasemi 9: Lɛ

Foni he sɛsɛmi (juɛmi kami be)

Nyɛɛ hi si enyɔɔnyɔ nɛ nyɛɛ ngɔ bimi nɛ ɔmɛ kɛ sɛsɛ foni ɔ he

- Mɛni o na nge foni ɔ mi?
- Mɛni a kɛ lɛ peeɔ?
- Jije wa naa lɛ nge?
- Kɛ e sa nɛ waa to la he blɔ nya kɛɛ nge wa we ɔmɛ a mi?

Nyεε hi si enuɔɔɔɔ nge kuuhi a mi ke kane demiyo ne ɔ nya niniini
konε nyε ha bimi ɔme a heto nge nyε womi ɔme a mi

- Ha nihi enyɔ a he ne tsohi a he hia a.
- Ke tsohi yeɔ bua lohwe pεlitεme keε?
- Ke tsohi peeɔ ke peeɔ kɔɔhiɔ falefale keε?
- Ke o nu "wa hle tso mi loko waa poɔ" ɔ sisi keε?
- Ha demiyo ɔ biε ne e sa le.

Munyungu otihi

Miε do fiemi do domi do fialɔ

Lami lahi doli do fiemi nihi la

Nyεε ngma munyugu ne ɔme ke wo nyε womi ɔme a mi. Nyεε ngɔ enuɔ

ke pee munyuzahi ne nyεε ngma ke wo nyε womi ɔme a mi

Gba munyungu ne ɔme a mi ke wo pεminguhi a mi. Nɔhyε ɔ.

Domi – do mi

Ngɔɔ pεmingu ɔme ke pee munyugu ehehi ne o ngma ke fɔ si

Do – doti doomi dongo dodoe

Mi – mine mio miεle

Ngɔɔ munyungu ehehi ne o pee ɔme ke pee munguza kpokploohi

Kane demiyo ne ɔ

Klama ji Dangme li a kusumi do.

Nyumuhi ke yihi tsuo ne a fiεɔ

Glε ji miε ko ne a ke fiεɔ klama do ɔ. I bua jɔ glε ɔ fiemi he saminya

Ye papaa ne tsɔɔ mi e fiemi.

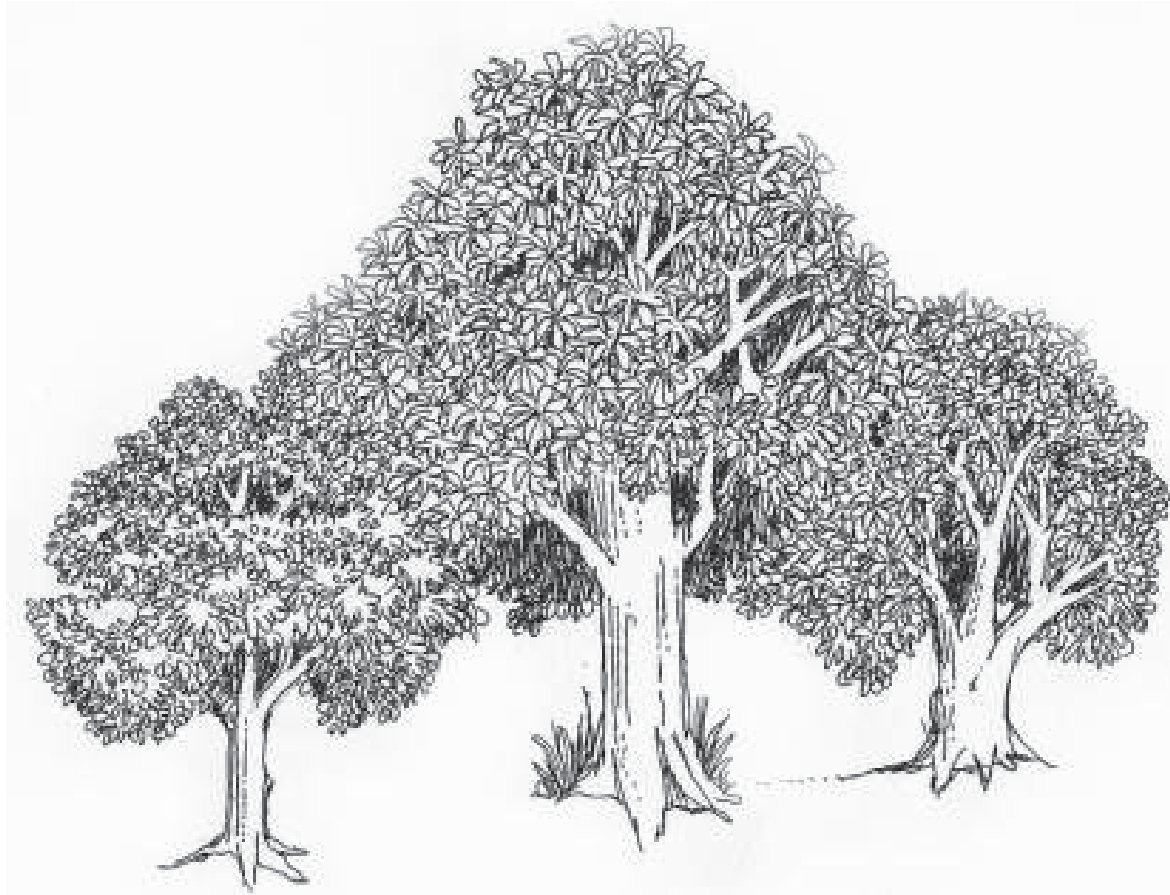
Da demiyo ɔ ɔ ne o ke ha bimi ne ɔme a heto

- Menɔme ne a fiεɔ klama?
- Do fiemi nihi enyεme ne a ke fiεɔ klama a?
- Meni be mi ne a fiεɔ?
- O suɔ domi lo?
- Moo ngma Dangme li a kusumi do enyɔ komε ne o le.

Wa la

Kase o ma a mi la ko ne a pɔɔ lami

Kasemi 8. Tsohi

Tu foni ɔ he munyu

- Meni o na nge foni ɔ mi?
- Tso enyemε ne nge mi?
- O ma nyε ma tse tso kpahi ne o le a biε lo?
- Meni ji ni komε ne waa ke tsohi peeɔ?
- Meni maa ba ke tso ɔmε tuso gbo?
- Meni ji se komε ne wa na nge tso dumi/mami he?

Kane enε ɔ boboobo

Tsohi, tsohi, tsohi, tsohi

Gba munyungu oti ne ɔ ke wo peminguhi a mi

Tso hi

Ngɔɔ pemingunε ɔmε ke pee munyungu ehehi

Tso – tsopa

Hi – hine hie hia hiɔ hiɔwe

Gba munyungu oti ne ɔmε ke wo peminguhi a mi.

Ngɔɔ pemingunε ɔmε ke pee munyungu ehehi.

Ngɔɔ munyungu ehe ɔmε ke pee mo nitse o munyuzahi

Kane enε ɔ:

Tsohi a he hia wawεε. A haa ɔ ɔ hɔ, tso yiblihi ke le. Nɔmɔɔ adesahi, lohwe pelitse mε ke lohwe kpahi yeɔ tso yiblihi. Wa yeɔ ekomε a bahi hulɔ. Lohwehi hu yeɔ tso ɔ ekomε a bahi ke a se mi totohi.

Lohwe tsɔwi komε naa a niye ni ke jeɔ tsohi a mi. Wa ngɔɔ tso bahi, pokuhi ke se mi totohi ke peeɔ tsopa. Tsohi haa ɔ le ne a poɔ zu ɔ hu he piε nge e nya fɔmi mi.

Tsohi yeɔ bua ke peeɔ kɔhiɔ ne wa muɔ falefale. Tso bahi kplɔɔ ne a haa zugba ɔ.

Tso ba ne ɔmε saa ne a woɔ zu ɔ mi ɔ. A haa ne nyu tlɔɔ zugba a mi

Tsohi a he hia nɔmɔɔ adesa ke e hi he ɔmε hulɔ se nihi puεɔ tsohi ke guu a ni peepeehi a mi.

Wa hle tsohi a mi loko wa poɔ. Enε ɔ he je ɔ, tsohi poε he nge ma ke aklo wa komε a mi. Wa saa pu ɔmε ne la a hu ya saa tso ɔmε. Waa ma aloo du tsohi fuu ne waa tsi nihi a nya ne a ko puε mε.